

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

ТРАВМАТИЧНИЙ ДОСВІД: ІНДИВІДУАЛЬНИЙ, КОЛЕКТИВНИЙ, КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

TRAUMATIC EXPERIENCE: INDIVIDUAL, COLLECTIVE, CULTURAL ASPECTS

У статті простежується зв'язок між індивідуальним, колективним і культурним травматичним досвідом. Викладаються теоретичні положення процесу конструювання культурної травми в сучасній соціології культури (зокрема, зіставляються різні підходи до визначення цього феномену, до оцінки його впливу на соціальні та культурні процеси). Культурна травма аналізується як соціокультурне явище та символічна структура. Показано ключову роль символу у процесі формування культурної травми (на прикладі символізації психічних симптомів травмованої людини – як-от біль, спустошеність, безвихідь, почуття провини, нав'язливі спогади). Переживання травми індивідом або спільнотою осмислюється як «пошук виходу» із символічного «лабіринту безнадії». Показано, що первинною основою формування кожної травми є комплекс психічних станів, що є характерними як для окремої людини, так і для спільноти. Простежується також роль символу в інтегруванні індивідуального та колективного травматичного досвіду, у його трансформації в культурну площину. Способи символізації травматичного досвіду показано на прикладах осмислення культурних травм минулого століття та сучасності в Україні та світі (Голодомор; Чорнобильська катастрофа; «німецька провина» за події часів нацизму; японська національна травма 1945 року, зумовлена трагедією бомбардування Хіросіми та Нагасакі; теракти 2011 року в Норвегії). Культурна травма розглядається як результат осмислення й обговорення певної події в суспільстві (соціальний аспект конструювання культурної травми), а також як результат символізації події (культурний аспект).

Ключові слова: соціологія культури, культурна травма, колективна травма, інди-

відуальний травматичний досвід, символ, травматичний наратив.

The article traces the connection between individual, collective and cultural traumatic experience. Outlines the theoretical basis of the process of cultural trauma construction in modern sociology of culture (in particular, different approaches to the definition of this phenomenon, to its influence on social and cultural processes have been compared). Cultural trauma have been analyzed as a socio-cultural phenomenon and a symbolic structure. The key role of the symbol in the formation of cultural trauma have been shown (using the example of the symbolization of mental symptoms of a traumatized person – such as pain, desolation, hopelessness, guilt, obsessive memories). Experiencing trauma by an individual or a community is interpreted as a “search for a way out” of the symbolic “labyrinth of hopelessness”. It is shown that the primary basis for the formation of each trauma is a complex of mental states that are characteristic of both an individual and a community. The role of the symbol in the integration of individual and collective traumatic experience, as well as in its transformation into the cultural plane, have been traced. Ways of symbolizing traumatic experience have been shown on the examples of understanding cultural traumas of the past century and the present in Ukraine and the world (Holodomor; Chernobyl disaster; “German guilt” for the events of the Nazi era; Japanese national trauma of 1945 caused by the tragedy of the bombing of Hiroshima and Nagasaki; 2011 terrorist attacks in Norway). Cultural trauma have been considered as a result of the understanding and discussion of a certain event in society (social aspect of the construction of cultural trauma), as well as a result of symbolizing the event (cultural aspect).

Key words: sociology of culture, cultural trauma, collective trauma, individual traumatic experience, symbol, traumatic narrative.

УДК 316.7 + 316.6:159.97
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2023.47.3>

Бороденко О.В.

к.філос.н.,
старший викладач кафедри соціології та політології

Чорноморський національний
університет імені Петра Могили

Вступ. У сучасній соціології культури є дуже цікаве та перспективне поле досліджень, спрямованих на вивчення культурної травми (*trauma studies*). Початок було покладено завдяки теоретичним розробкам таких визначних соціологів, як П. Штомпка, Дж. Александер, Н. Смелзер, які дали визначення цього соціокультурного феномену, запропонували методи дослідження. За визначенням Дж. Александера, культурна травма – це ситуація, «коли члени якоїсь спільноти відчувають, що їх змусили пережити жахливу подію, яка залишає дуже відчутні сліди в їхній груповій свідомості, назавжди відбивається в їхній пам'яті та докорінно і незворотним чином змінює їхню майбутню ідентичність» [8, с. 16]. За Н. Смелзером, це «захоплива та задушлива подія, що <...> підриває або придушує один або декілька ключових елементів культури або культуру загалом» [16, с. 38].

Культурна травма – явище багатоаспектне, тому потребує зусиль представників різних дисциплін (передусім це соціологія, філософія, психологія, історія). З переліку найбільш перспективних напрямів вивчення культурної травми, що існують на Заході, виокре-

мості, назавжди відбивається в їхній пам'яті та докорінно і незворотним чином змінює їхню майбутню ідентичність» [8, с. 16]. За Н. Смелзером, це «захоплива та задушлива подія, що <...> підриває або придушує один або декілька ключових елементів культури або культуру загалом» [16, с. 38].

мимо психоаналітичний (К. Еріксон, К. Карут), лінгвістичний (Дж. Мітчелл, С. Сонтаг), «воєнний» (П. Аткинсон). На вітчизняних теренах дослідження травми лише набирають оберти (можна назвати, зокрема, змістовні публікації В. Огієнка, О. Пухонської, О. Шульги). Проте вивчено далеко не всі аспекти. Специфіка досліджень травми потребує, на нашу думку, більш глибокого розроблення питання про зв'язок між індивідуальним і колективним травматичним досвідом і їх утіленням у символіці культурної травми. Цим зумовлюється *актуальність нашого дослідження*. Об'єктом нашого розгляду є культурна травма; предмет дослідження – зв'язок між індивідуальним, колективним і культурним травматичним досвідом, наявність і характер якого дозволяють простежити специфіку формування культурної травми як соціокультурного феномену.

Основна частина. Польський дослідник П. Штомпка наводить перелік основних симптомів культурної травми: а) синдром недовіри до соціальних інститутів (до держави також); б) пасивність людей, зростання апатії (вона проявляється, наприклад, у відмові брати участь у громадському житті, голосувати на виборах); в) «орієнтація на сьогоднішній день», страх перед майбутнім; г) ностальгія за минулим, його ідеалізація; г) зростання почуття трижності, страху, недовіри до раціональних способів вирішення проблем; д) *«моральна паніка»*, тобто «поширення палких масових дискусій, суперечок, а також мобілізація соціальних рухів як реакції, зазвичай надмірної, неадекватної щодо події, що їх спричинила» [17, с. 42]. П. Штомпка також вказує на *два параметричні процеси*, що суттєво впливають на характер перебігу травми як «культурної хвороби»: 1) зміни в регіональному або глобальному оточенні суспільства (тенденції на світовому ринку, війни, фінансова допомога, створення або розпад коаліцій, навіть обрання того чи того президента у впливовій країні); 2) «естафета поколінь» (нове покоління часто вже не сприймає так болісно травматичні наслідки зазначеної події) [17, с. 45].

Необхідно підкреслити, що травматичні події в житті окремих людей, як і в житті великих або малих спільнот, набувають ознак культурної травми протягом деякого часу, коли стають частиною національної та/або світової культури. Проте особливо потужні події (війни, революції тощо) майже одразу вписуються в культурний контекст доби та певного соціуму. Індивідуальний досвід утілюється у спогади про пережите, опубліковані щоденники, інтерв'ю. Колективна травма знаходить вираз у художній літературі, мистецтві, публічних дискусіях у ЗМІ. Зазначимо, що визначальну роль тут відіграє символ. Кожна культурна травма – це *символічне явище*, що відрізняє її від колективної травми, яка є реальною соціальною подією. Культурна травма постає складовою частиною нарративів, формує зміст книжок і фільмів, музичних творів. Символічний характер культурної травми (як і соціальна зумовленість) робить її соціокультурним явищем.

У результаті проведеного аналізу перетворення реальної події на культурну травму Дж. Александер виокремлює основні стадії процесу, як-от: 1) *моральна оцінка події* з боку спільноти та формування почуття солідарності із жертвами; на цій стадії великий вплив мають так звані «фонові конструкції» (історичні, політичні, соціальні обставини); 2) формування *смыслового ядра* травми; 3) формування культурної структури, що включає іраціоналізацію й універсалізацію події, її *кодування* та *символізацію*, створення нового нарративу [8, с. 35–37].

Символ виконує важливі функції в будь-яких процесах культуротворчого характеру. Як зазначав ще Е. Дюркгейм, символізація властива кожному суспільству; вона виконує важливу роль соціальної інтеграції [9]. Завдяки своїм основним функціям (трансцендентна, інтегрувальна, смыслоутворювальна) символ *поєднує (інтегрує)* індивідуальний, колективний і культурний досвід в одну ціле [2, с. 14]; водночас *переводить (трансцендує)* реальні прояви травми в символічну площину, культурне поле. Особливе значення символу розкривається у спробах показати різні аспекти травматизації, «руйнування людського буття» [1, с. 98].

На нашу думку, індивідуальний, колективний і культурний травматичний досвід завжди прямо пов'язані один з одним, взаємно зумовлені, мають спільне коріння. Будь-яка травма породжується виразним і дуже болісним *відчуттям безвиході (hopelessness)*. Тому переживання травми – це сукупність спроб *«знайти вихід»* із лабіринту. Розглянемо деякі ключові «симптоми» травми (біль, почуття провини або сорому, нав'язливі спогади) та їхні прояви на трьох рівнях буття (окремої людини, соціуму, культури)¹.

Больовий шок. Будь-яка подія, що травмує психіку (смерть близької людини, втрата домівки, воєнний досвід тощо), переживається психічно здоровою людиною дуже болісно. Людині здається, що вона відчуває не лише душевний, але й фізичний біль [3, с. 24–25]. Такий стан індивідуального «переживання травми» дістав назву посттравматичного стресового розладу (ПТСР); його досить повно

Больовий шок. Будь-яка подія, що травмує психіку (смерть близької людини, втрата домівки, воєнний досвід тощо), переживається психічно здоровою людиною дуже болісно. Людині здається, що вона відчуває не лише душевний, але й фізичний біль [3, с. 24–25]. Такий стан індивідуального «переживання травми» дістав назву посттравматичного стресового розладу (ПТСР); його досить повно

¹ П. Штомпка виділяє такі рівні культурної травми: 1) індивідуальний (стресові зміни «у масштабі особистої біографії людини»); 2) колективний, системи «дезорганізації або деструкції підлягають групі культури, системи норм, цінностей, переконань, які б поєднували колективи, аж до цілковитої втрати групової ідентичності»; 3) історичні травми, що охоплюють нації або все людство [17, с. 10].

описано в численних працях із психології, психіатрії, психосоматики.

Травмований сприймає наслідки удару як *руйнацію* свого світовідчуття (мрій, сподівань, планів, способу життя тощо), як особисту поразку. Тому біль поєднується з апатією, спустошеністю, розчаруванням. Часто людині здається, начебто вона опинилась раптом у безлюдній пустелі або потрапила на іншу планету [12; 14; 15]. Звичайно, такий психічний комплекс пронизує відчуття безнадії; підсвідомо постає питання: як знайти вихід із нової, страшною, незнайомою ситуації? Домінантність болю у психічній травмі підкреслює З. Фройд, який першим дав визначення цього явища: «травматичний вплив може чинити будь-яка подія, яка викликає *болісне* відчуття жаху, страху, сорому або *душевного болю*; і, зрозуміло, від сприйнятливості людини, яка постраждала, як і від певних умов, залежить імовірність того, що ця подія матиме характер травми» [7, с. 20] (курсив мій – О. Б.).

Р. Аерман зауважує, що головною причиною травми як у житті індивіда, так і в житті соціальної спільноти (колективна травма) є відчутний шок, спричинений подією. *Больовий шок* залишає слід в індивідуальній або колективній свідомості, він змінює перебіг подій, навіть долю індивіда або соціуму. Колективна травма, відбиваючись на долях людей, підсилює біль; усі травми мають кумулятивний ефект, який «лише поглиблює травму, у результаті чого почуття належності до спільноти, колективна й індивідуальна ідентичність розхитуються» [10, с. 51].

Усні та письмові спогади українців, які стали жертвами Голодомору, пронизують почуття болю, страху та розпачу. Ці почуття символізує *чорний колір*, що домінує в численних художніх творах, присвячених геноциду українського народу (наприклад, у графіці М. Гнатченка, плакатах В. Ветра, у фільмі «Голод-33» режисера О. Янчука) [5]. Теракти Андерса Брейвіка, учинені у 2011 році, стали дуже болючими для норвезької спільноти. Біль від колективної травми символізовано, зокрема, у проєкті меморіалу на острові Утойя (там під час стрілянини загинули 68 осіб). Створено 70-метрову розщелину, яка розділяє острів на дві частини (*символ рани*). За концепцією автора проєкту Ю. Дальберга, меморіал повинен відтворити фізичний досвід втрати.

Почуття провини або сорому. Жертва травматичної події неспроможна швидко збагнути розумом причини катастрофи, тому неусвідомлено шукає відповідь на питання «Чому це сталося?». І дуже часто людина необґрунтовано звинувачує себе, хоча причини часто криються у випадкових обставинах. Так, у праці «Мойсей та монотеїзм» З. Фройд аналізує почуття провини вигнанців, що опинились у пустелі. Вони звинувачували себе за зраду свого провідника

(за легендою, Мойсея було вбито внаслідок змови) [11].

Осмислення та визнання німецьким суспільством *колективної провини* за злочини нацистського режиму, що були скоєні у 30–40-х роках минулого століття, безумовно, дозволило сформуватись сучасній демократичній Німеччині, подолати важку історичну травму.

Усвідомлення німцями «колективної провини» дало поштовх для її символізації. У 1950-х, 1960-х, 1970-х роках з'являється низка видатних художніх творів А. Андерша, Г. Белля, Г. Грасса й інших письменників, у яких період нацизму символізовано як «колективну шизофренію», колективне «затмарення свідомості». У Гюнтера Грасса, наприклад, це «данцизька трилогія», що об'єднує романи «Бляшаний барабан» (1959 рік); «Собачі роки» (1963 рік); повість «Кіт і миша» (1961 рік). У Генріха Белля – символізовано колективне «блукання у темряві», втрата людиною своєї справжньої сутності (повість «Де ти був, Адаме?» (1951 рік); інші твори). У З. Ленца – роман «Урок німецької» (1968 рік), головний герой якого робить спробу «відімкнути сейф спогадів і розштовхати минуле, що дрімає» [4, с. 35].

Відчуття необхідності осмислити та спокрутувати гріхи минулого стало підґрунтям формування соціокультурного простору Німеччини всіх повоєнних років. Травма «колективної провини» є спільною справою для декількох поколінь німців. Якщо розглядати її найбільш характерні символічні аспекти, можна виокремити таке: 1) події нацистського минулого, як і німецької історії загалом, часто описуються сатирично, з використанням гротеску та безжальної іронії (твори неоекспресіоністів, проза Г. Грасса, фільми Ф. Шльондорфа) на противагу помпезній величчю мистецтва 30-х років; 2) має місце використання символічних кодів так званого *партиципаторного мистецтва* («*мистецтво співучасті*»), якому притаманні такі риси, як колективність, комунікативність і процесуальність; 3) «травмованій» німецькій культурі повоєнних десятиліть (особливо це характерно для неоекспресіонізму) притаманне «*витіснення суб'єкта*» за межі дискурсу: у результаті колективний досвід виходить за межі суб'єктивного; суб'єкт відчужений від переживання історичного досвіду, оскільки в центрі твору опиняється не індивідуальний досвід, а переживання спільної травми.

Нав'язливі спогади. Травматична подія довго «не відпускає» свою жертву, змушує її блукати нетрями лабіринту, час від часу вертаючись назад. Як зазначав З. Фройд, «психічна травма або спогад про неї діє наче чужорідне тіло, яке після проникнення всередину ще довго залишається чинником, що діє» [7, с. 20].

Так, нав'язливі спогади про бомбардування Хіросіми та Нагасакі яскраво втілено у творах

художників *хібаку-ша* (людей, які пережили знищення японських міст). Індивідуальний і колективний біль символізує *чорний колір*. Червона барва, що також домінує, символізує вогонь, пожежу, яка знищила довоєнне щасливе життя, перетворивши його на апокаліптичну пустелю. Червоний і чорний кольори постають ключовими символами і в японському аніме, де висвітлюються трагічні події серпня 1945 року (наприклад, у фільмі «Босонігий Ген» Кейдзі Накадзави) [13].

Висновки. У результаті проведеного нами аналізу концепцій культурної травми, що містяться у працях сучасних соціологів, виявлено чіткий взаємозв'язок і взаємозалежність між індивідуальним, колективним і культурним травматичним досвідом. Будь-яка травматична послідовність ґрунтується на складному комплексі психічних станів, що поєднує індивідуальні почуття болю, провини, сорому, безнадії тощо. Наявність такого комплексу у значній частини соціальної спільноти формує так звану колективну травму. Розвиток колективного переживання травматичного досвіду, його осмислення й обговорення потребують «окультурення» травми. Цей перехід, трансформація травматичного досвіду, його втілення в різноманітні види дискурсу здійснюється завдяки символізації травми. Символ, який виконує свої основні функції (інтегративна, комунікативна, трансцендентна), постає визначальним чинником у процесі конструювання культурної травми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бороденко О. Вигнанці та жертви технократичного соціуму в ранніх творах Андрія Платонова. *Наукові праці Чорноморського національного університету імені Петра Могили*. Серія «Філософія». Миколаїв : Видавництво ЧДУ імені Петра Могили, 2015. Т. 262. № 250. С. 94–99.
2. Бороденко О. Символізація міфічного простору у філософії Ернста Кассієра. *Людинознавчі студії* : збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філософія». 2021. № 43. С. 14–18. DOI: 10.24919/2522-4700.43.2.
3. Галич М., Литвин В. Загальна характеристика посттравматичного стресового розладу в умовах

воєнного часу: діагностика та профілактика. *Юридична психологія*. 2022. № 1 (30). С. 22–28.

4. Ленц З. Урок німецької. Київ : Радянський письменник, 1976. 407 с.
5. Огієнко В. Посттравматичний стресовий синдром і колективна травма в особистих нарративах свідків Голодомору. *Україна модерна* : міжнародний інтелектуальний часопис. URL: <https://uamoderna.com/md/ogienko-holodomor-trauma> (дата звернення: 29.03.2023).
6. Пикало А. Питання про німецьку провину у філософії Карла Ясперса. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія «Філософія. Філософські перипетії». 2020. Вип. 63. С. 26–33.
7. Фройд З. Історії хвороб: Дора. Шребер. Чоловік-щур / пер. з нім. : Р. Осадчук]. Київ : КомуБук, 2019.
8. Alexander J. C. On the Social Construction of Moral Universals: The “Holocaust” from War Crime to Trauma Drama. *European Journal of Social Theory*. 2002. № 5 (1). P. 5–85.
9. Durkheim E. *Leçons de sociologie. Physique des mœurs et du droit*. URL: https://www.unige.ch/sciencessociete/socio/files/1214/0533/6006/Durkheim_1950.pdf (дата звернення: 20.03.2023).
10. Eyerman R. Social theory and trauma. *Acta Sociologica*. 2013. Vol. 56. № 1. P. 41–53.
11. Freud S. Moses and Monotheism. *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* / ed. J. Strachey. London : Hogarth Press, 1964. Vol. 23. P. 7–237.
12. Post-Traumatic Stress Disorder (Biographies of Disease) / S. Krippner et al. Greenwood, 2012. 177 p.
13. Loo E. Japan Brings Barefoot Gen to Non-Proliferation Event. *Anime News Network*. 2007. URL: <https://www.animenewsnetwork.com/news/2007-04-30/japan-bringsbarefoot-gen-to-non-proliferation-event> (дата звернення: 26.03.2023).
14. Min Cheol Chang and Donghwi Park. Incidence of Post-Traumatic Stress Disorder after Coronavirus Disease. *Healthcare*. 2020. № 8 (4). P. 373. DOI: 10.3390/healthcare8040373.
15. Le trauma et le corps: Une approche sensorimotrice de la psychothérapie / K. Minton et al. Paris : De Boeck Supérieur, 2016. 496 p.
16. Smelser N.J. Psychological trauma and cultural trauma. *Cultural trauma and collective identity* / J.C. Alexander et al. Berkeley : University of California Press, 2004. P. 38.
17. Sztompka P. Trust: A Sociological Theory. Cambridge : Cambridge University Press, 1999.